

واکاوی آرایه‌های معماری بناهای علمی - مذهبی عصر صفویه؛ نمونه‌های مورد مطالعه (ملاء عبدالله، چهارباغ و علیقلی آقا)

مُحَمَّد الدِّين أَقَادَاوْدِي*

چکیده

هدف اصلی پژوهش حاضر واکاوی آرایه‌های معماری بازتاب یافته در سه مسجد - مدرسه منتخب عهد صفویه ضمن بازشناسی تاریخی و مختصر از آنهاست. سؤال اصلی مطرح در این پژوهش از این قرار است که مهمترین آرایه‌های تاریخی به کاررفته در سه بنای ملاء عبدالله، چهارباغ و علیقلی آقا شامل چه گونه‌هایی بوده و واحد چه ویژگی‌هایی هستند؟ پژوهش حاضر از حیث روش، توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی به انجام رسیده است. مختصری از نتایج پژوهش گویای آن است که آرایه‌های هنری بازتاب یافته در سه بنا در بعد ساختاری شامل کاشیکاری‌های نفیس با نقوش و درون مایه‌های مختلف، آرایه‌های سنگی، چوبی، فلزی و حتی دست‌بافت می‌باشد. در این میان کاربرد کاشی کاری بیشترین حجم را تشکیل می‌دهد. در بعد نقوش و مضامین نیز انواع نقوش - هندسی (گره)، اسلامی و ختایی و همچنین کتیبه‌های ثلث با درون مایه قرآنی، احادیث و روایات با تمرکز بر مبانی شیعی و البته اشعار فارسی که غالباً در مدح ائمه اطهار در بناهای مذکور اجرا شده است.

واژگان کلیدی

معماری عصر صفویه، آرایه‌های معماری، اصفهان، مسجد - مدرسه، ملاء عبدالله، چهارباغ، علیقلی آقا.

m.aghadavoudi@shahed.ac.ir
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۱۲

*. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد تهران، ایران.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۵/۱۵

طرح مسئله

اصفهان در عصر صفوی آمیزه‌ای از میراث فرهنگی باشکوه و طبیعت زیبا بود که پیشینه‌ای به قدمت تاریخ تمدن و فرهنگ ایران دارد. معماری این دوره به لحاظ وسعت و کارایی، دارای ابعاد گوناگونی است و در تمامی ابعاد حیات فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی مردم حضوری زنده و پویا داشته است. از جمله مهم‌ترین ابعاد معماری عصر صفویه، بعد علم‌آموزی، فرهنگ و مذهب است، در این عصر گونه‌های مختلفی از مدرسه در ارتباط با فضای مسجد، یا به طور کلی تلفیق فضای نیایشی با فضای تعلیمی را شاهد هستیم که تحت عنوان مسجد - مدرسه عنوان می‌شوند^۱ و سمبول واقعی این آیه شریف قرآن هستند: «يَئِلُّ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيَزَكِّيْهِمْ وَيَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ»^۲ که در کتاب کارکردها و ابعاد دیگری از جمله: اقتصادی، خدماتی و غیره قرار گرفته‌اند. مسجد - مدرسه ملاععبدالله به عنوان یکی از شاخص‌ترین بنای‌ها علمی - مذهبی عصر شاه عباس اول و مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا از جمله نمودهای شاخص معماری اواخر عصر صفویه و زمان شاه سلطان حسین هستند. یکی از مهم‌ترین عملکردهای صفویان در عالم معماری - که به بنا هویت و شخصیت خاصی می‌بخشد - تزیینات به کاررفته در ساختمان‌هاست که از جمله شاخص‌ترین نمودهای آن تزیینات کاشی کاری است. سه بنای مذکور علاوه بر ویژگی‌های ساختاری، از جهت آرایه‌های معماری نیز دارای غنای قابل توجهی می‌باشند و نمونه‌های شاخص موجود در این بنای‌ها، نشان‌دهنده تلاش تازه‌ای در جهت اعتبار بخشیدن به آرایه‌های اسلامی در این دوران می‌باشند.

هدف از پژوهش حاضر که در تکمیل تحقیق‌های ارزشمند پیشین انجام گرفته است، ضمن ارائه وجودی نو از بنای‌ها علمی - مذهبی عصر صفویه، به نوعی سبک‌شناسی آرایه‌های معماری این عهد با تمرکز بر گونه معماری مسجد - مدرسه نیز می‌باشد. سیر منسجم ارائه مطالب در این پژوهش به این گونه است که در ابتدا به بازناسی اجمالی مسجد - مدرسه‌ها با تأکید بر سه بنای چهارباغ، ملاععبدالله و علیقلی آقا پردازد و در ادامه آرایه‌های معماری اجرا شده در بنای‌ها را به صورت تطبیقی مورد واکاوی قرار دهد.

پیشینه تحقیق

با توجه به جایگاه مهم بنای‌های علمی - مذهبی در عصر صفویه و به خصوص شهر اصفهان، پژوهش‌هایی پیرامون این بنای‌ها به ثبت رسیده است. پژوهش‌های مذکور که تعداد آنها زیاد هم نیست، غالباً بر توصیفات و ارجاعات تاریخی تکیه داشته و کمتر ظرفیت‌های هنری و جنبه‌های مختلف این بنای‌ها را مورد واکاوی منسجم قرار داده است. از جمله منابع موجود می‌توان به کتاب شاخص و مهم «گنجینه آثار تاریخی اصفهان» نوشته هنرفر (۱۳۵۰) اشاره داشت. کتاب مذکور حاوی اطلاعات تاریخی - توصیفی مفیدی در مورد ساخت سه بنای وسعت، شکل ظاهری و کتبیه‌های تاریخی آنهاست. مؤلف در این کتاب بنای‌های عصر شاهان مختلف صفوی را به تفکیک ذکر کرده است؛ و از دو بنای چهارباغ و علیقلی آقا به عنوان بنای‌های شاخص عصر شاه سلطان حسین و از بنای ملاععبدالله به عنوان یکی از محدود بنای‌های علمی - مذهبی عصر شاه عباس اول یاد نموده است. ریاحی (۱۳۸۵) در کتاب «ره آورد ایام» در مورد بنای‌های مذهبی، اطلاعات ارزشمندی ارائه می‌کند که شامل علل ساخت این بنای‌ها، معرفی شماری از مدارس شاخص اصفهان، تاریخ و ساختار آنها و مطالبی درخصوص شخصیت‌های شاخص برآمده از آنها است. در حوزه مقالات و پایان‌نامه‌ها نیز پژوهش‌هایی با محوریت تاریخ و توصیف سه بنای انجام رسیده که با استناد به کتب مرجع، حاوی اطلاعاتی مفید در مورد بنای‌های مذکور هستند. از جمله: پور نادری (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی رمز نهفته در سردر مسجد علیقلی آقا» اطلاعاتی در مورد بنای مسجد - مدرسه و ساختار تزیینات کاشی کاری سردر بنای ارائه می‌دهد، مهم‌ترین نتیجه حاصل در این مقاله عبارت است از: رمزآلود و ماهرانه بودن نقش کاشی کاری سردر بنای علیقلی آقا در عین زیبایی فراوان و همچنین احتمال مشترک بودن شماری از هنرمندان دو بنای در مقاله خانی و همکاران (۱۳۹۱) با عنوان «بررسی تطبیقی معماری و تزیینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ

۱. هوشیاری و همکاران، «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران»، مطالعات معماری ایران، ص ۴۵.

۲. که بر آنان آیات وحی خدا تلاوت می‌کند و آنها را پاک می‌سازد و شریعت و احکام کتاب سماوی و حکمت الهی می‌آموزد. (آل عمران (۳): ۱۶۴؛ جمعه (۶۲): ۲)

اصفهان» اطلاعاتی در مورد معماری مدرسه چهارباغ و ساختار و اجزاء آن وجود دارد، همچنین انواع تزئینات به کاررفته در بنا به تفکیک فن، مواد و مصالح و دیگر عنوانین در قالب جدول ارائه شده است. مهمترین نتیجه حاصل از این مقاله از این قرار است که در ساخت و تزئین بنای صفوی چهارباغ، الگوگری‌هایی از مدارس تیموری شده است.

طبق مطالعات انجام گرفته در مورد پیشنهایی پژوهش حاضر در دیدگاه کلی، می‌توان بیان داشت که پژوهش پیرامون مدارس و مسجد - مدرسه‌های عصر صفویه و به خصوص عهد شاه عباس اول در قیاس با سایر گونه‌های معماری همچون مساجد، کاخ‌ها و غیره، کمتر انجام گرفته است. در این راستا با توجه به اهمیت بسیار این سه بنای عنوان سند هویتی و آینه تمام‌نمای هنر و معماری عهد صفویه، انجام پژوهشی منسجم در راستای بازشناسی آرایه‌های هنری بنای‌های مذکور، با هدف شناخت بیشتر ویژگی‌های هنر و معماری عهد صفویه، ضرورتی پژوهشی به حساب می‌آید که پژوهش حاضر در حد توان بدان پرداخته است.

روش تحقیق

روش انجام تحقیق در پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی است. همچنین یافته‌اندوزی این مقاله بر دو قسمت قابل تقسیم است: نخست مطالعات میدانی که به صورت مشاهده مستقیم و تصویربرداری نگارنده در سه بنای مذکور صورت پذیرفته است؛ و دوم مطالعات کتابخانه‌ای که در این بخش از منابع مختلفی همچون کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها، طرح‌های تحقیقاتی و همچنین پایگاه‌ها و سایت‌های اطلاعاتی معتبر و منابع مشابه دیگر در عرصه مطالعات تزئینات معماری، کتیبه‌ها و اطلاعات تاریخی استفاده شده است. ذکر این نکته ضروری است که روش نمونه‌گیری در این پژوهش، هدفمند بوده و روش تجزیه و تحلیل یافته‌ها کیفی است.

الف) معرفی اجمالی سه بنا

۱. مسجد - مدرسه ملاعبدالله

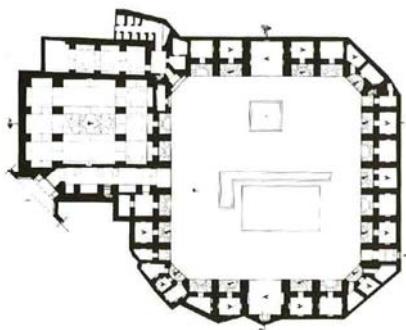
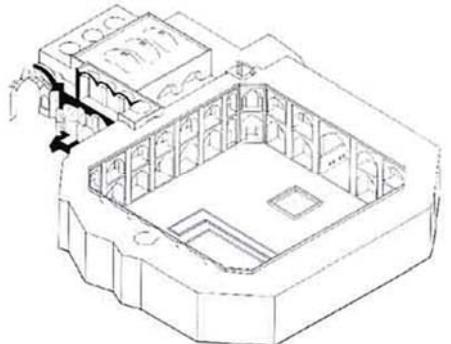
این بنا در انتهای بازار عطارها، چهارسوی شاه و در هم‌جواری حمام شاه واقع گردیده است. این مسجد - مدرسه از بنای‌های طلبه‌نشینی است که در قرن ۱۱ هـق به دستور شاه عباس اول و به جهت تدریس مولانا عبدالله شوشتري - از علمای طراز اول عهد صفویه - که نزد شاه عباس دارای منزلت و بزرگ بسیار بوده است، ساخته می‌شود که البته تاریخ دقیق ساخت این بنا مشخص نمی‌باشد ولیکن با استفاده از سبک‌شناسی کاشی کاری‌های معروفی که در ساختمان وجود دارد، می‌توان آن را به دوران شاه عباس اول نسبت داد.^۱ شاردن درباره این بنا می‌نویسد:

مدرسه ملاعبدالله بزرگترین و وسیع‌ترین مدرسه اصفهان است که عالم بزرگی چون علامه محمدباقر مجلسی، مجتهد جامع الشرایط در زمینه علوم الهی، مدیریت آن را بر عهده دارد.

با گذر از سردر مدرسه، وارد چلوخان می‌شویم (این ورودی در اصل بخشی از محوطه چهارسوی بازار می‌شود) و با گذشتن از دالانی طولانی وارد صحن بنا می‌شویم. فضای اصلی مدرسه گردگرد صحنه به شکل مستطیل است. زوایای آن به خاطر وجود ایوانچه‌های چهارگوش پیش شده است. مدرسه برخلاف بسیاری از مدارس عصر صفویه، به شیوه دو ایوانی بنا شده است که شاید یکی از دلایل پرهیز معمار از سبک چهار ایوانی، می‌تواند انگیزه ایجاد تعداد حجره بیشتر باشد. ارتفاع دو ایوان اصلی به طور تقریبی برابر با ارتفاع ساختمان‌های کاری آن می‌باشد که اندکی از جایگاه ویژه محراب می‌کاهد. لازم به ذکر است که از میان ایوان‌ها به ایوان جنوب غربی، به خاطر قرارگرفتن جهت قبله و تعییه محراب، توجه بیشتری شده است. حجره‌ها در اطراف حیاط مرکزی و در دو طبقه دارای شده‌اند. به شکلی که طبقه همکف دارای حدود ۲۷ حجره و طبقه دوم در حدود ۲۳ حجره دارد.^۲ مسجد - مدرسه ملاعبدالله در زمینی چندضلعی و غیرهندسی بنا شده است. عناصر و اجزای ساختمانی و فضاهایی که روی دو محور - یکی در جهت قبله و دیگری عمود بر آن - قرار گرفته‌اند، عبارت‌اند از: ایوان،

۱. بمانیان و همکاران، «بررسی تطبیقی نقش کاشی کاری دو مسجد - مدرسه چهارباغ و سید اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیق هنر دانشگاه هنر اصفهان، ص ۲۱.
۲. همان.

حجره‌های دوطبقه، دلان، پیش طاق، وضو خانه، پلکان و صحن. خطوط اصلی نقشه بنا به صورت متقابل و متقارن بر روی محور شرقی - غربی و حجره‌هایی در طرفین هر کدام که دور یک صحن مرکزی قرار دارند، قرار گرفته‌اند؛^۱ مسجد - مدرسه ملا عبدالله از تاریخ ۲۲ آذرماه سال ۱۳۱۳ شمسی در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.^۲

تصویر ۲. پلان مسجد - مدرسه ملا عبدالله^۳تصویر ۱. نمای سه بعدی مسجد - مدرسه ملا عبدالله^۴

۲. مسجد - مدرسه چهارباغ

نخستین مبتکران ایجاد مدارس (به طور مستقل) در جهان اسلام، دو امپراتوری هم‌عصر یعنی فاطمیان در مصر و سلجوقیان در ایران بودند، و این سنت به مرور در سایر جوامع اسلامی گسترش یافت. به هنگام احداث اولین مدارس، معماری اسلامی به روش و الگوهای خاص خود نائل شد و در این هویت تمامیت یافته، نوعی توانایی تبادل‌پذیری را نیز متبادر ساخت^۵ تحت این شرایط، مدارس به طور کامل ماهیتی اسلامی به خود گرفته و کمتر از سایر بنایها، از خصلت‌های منطقه‌ای برخوردار شد. بنابراین مدارس، هم بهجهت هویت و هم به لحاظ عملکردی، تجربه‌ای اکثراً اسلامی بوده‌اند. با ساخت مدارس عهد صفویه در اصفهان، وجهه مناسب‌تری برای مدارس ایرانی فراهم شد. بی‌تردید، شمار فراوان مدارس، در شهرهایی که پایتخت صفویان بودند و بهخصوص اصفهان، نشان از ارزشی دارد که این شاهان برای علم و علم‌آموزی قائل بودند، چنان‌که در قرن یازدهم هـ حق مدارس بسیاری در اصفهان بنا شد. کافی است به سفرنامه‌های سیاحان غربی، از این منظر نگاه کنیم. برای نمونه، کمپفر سیاح آلمانی چنین نوشته است:

شهرهای ایران پر است از مدرسه و موقوفه، تنها در اصفهان که پایتخت است و شهری است باشکوه و بزرگ، در حدود یک‌صد موقوفه قابل ملاحظه وجود دارد ... از نظر شکوه و جلال و طرز ساختمان، مدارس ایرانی ساخت بر مدارس عالیه ما برتری دارند.^۶

بزرگ‌ترین نمونه توسعه شهری با حفظ ارزش‌های گذشته - که آخرین دستاوردهای مهم معماری دوره صفویه را نشان می‌دهد - مربوط به مجموعه مادرشاه، در میان باغ‌بلبل در جوار چهارباغ است. «این مجموعه یادآور شکوه آثار شاه عباس اول و دربردارنده یک مدرسه به نام (مادرشاه)، یک کاروانسرای (اسطلیل‌ها) و یک بازار بود».^۷ مدرسه چهارباغ که مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای این مجموعه به حساب می‌آید، حدفاصل خیابان چهارباغ و کاروانسرای عباسی قرار دارد که «در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ هـ و به دستور شاه سلطان حسین برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی

۱. جاوری، «مدارس دوره صفوی در اصفهان»، فصلنامه تحقیقاتی رواق، ص ۶۰.

۲. آرشو سازمان میراث فرهنگی.

۳. حاجی قاسمی، گنجانمه، ج ۵ ص ۸۳.

۴. همان.

۵. لولوی، «نقشه‌های چهار ایوانی مدارس علوم دینی»، نشریه ایران شناخت، ص ۱۲۳.

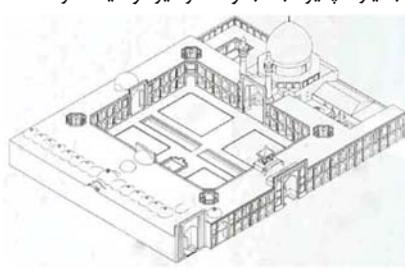
۶. کمپفر، سفرنامه کمپفر، ص ۱۴۰.

۷. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی ایران، ص ۴۹۱.

بناشده است.^۱ این نهاد آموزشی - مذهبی، اگرچه به نام‌های (چهارباغ) و (سلطانی) نیز نامیده شده، اما بدلیل پشتونه‌های بسیار مهم و قابل اعتمادی که مادر شاه سلطان حسین - آخرین پادشاه رسمی این سلسله (۱۱۳۵ - ۱۱۰۵ هـ) - برای این مدرسه مقرر کرده، به مدرسه مادرشاه هم معروف گردیده است. از جمله موقوفات مدرسه، دو بنای عظیم یعنی کاروانسرا و بازار است که وقف مدرسه است و در آمدهای حاصل از آنها به اضافه درآمدهای سایر موقوفات مدرسه نظیر مزرعه باغ ملک در چهارمحال و احمدآباد کاشان و شمار بسیار زیادی از موقوفات دیگر، خرج مدرسه می‌گردد.^۲ جذابیت و شکوه این نهاد علمی - مذهبی از جهات مختلفی در بینندگان خود آنقدر تأثیر گذاشته و می‌گذارد که هیچ‌یک از بنای‌های تاریخی اصفهان به اندازه این بنا شور و شوق شاعرانه جهانگردان اروپایی را برینیانگیخته است. به عنوان مثال دیولافوآ، گوبینو و فلاندن، این بنا را بسیار دلپذیر، جذاب و سحرآمیز توصیف کرده‌اند.^۳

تصویر ۴. نمای سه بعدی مسجد - مدرسه چهارباغ^۴

تصویر ۳. نمای سه بعدی مسجد - مدرسه چهارباغ^۵

۳. مسجد - مدرسه علیقیل آقا

مجموعه بنای‌های علیقیل آقا پس از مجموعه سلطانی چهارباغ اصفهان، از جمله مهم‌ترین بنای‌های دوره سلطان حسین صفوی است. کالبد اصلی این مجموعه بر اساس متن وقفا نامه، در بردارندۀ مسجد (شامل صحن مسجد، مدرسه یا حجره‌های فوکانی و سقاخانه مسجد)، حمام (شامل حمام بزرگ و کوچک، چهارحوض و یا دریاچه)، دکاکین (شامل چهار باب دکان در جنب مسجد)، بازارچه (شامل قهوه‌خانه، کارخانه صباغی، کارخانه شعری‌بافی، سی باب دکان و بیست باب حجرات فوکانی) و چهارسوق (شامل چهارسوق و سقاخانه آن) می‌باشد.^۶

یکی از عناصر اصلی نشان‌دهنده اصالت مجموعه علیقیل آقا، مسجد - مدرسه آن است. این بنا مریوط به قرن ۱۲ هـ و در زمان شاه سلطان حسین صفوی است^۷ که در عین وسعتِ کم، دارای نقاط شاخصی نیز می‌باشد. بر اساس متن کتبیه سردر مسجد و نظر جابر انصاری، ساخت بنای مسجد در سال ۱۱۱۲ هـ ق شروع شده و زمانی که با دستور شاه سلطان حسین شروع به ساخت و تکمیل این مجموعه می‌کنند، بنای مسجد نیمه تمام بوده است. اوین بنا را ده سال بعد یعنی در سال ۱۱۲۲ هـ به پایان رسانیده و این تاریخ در کتبیه سردر مسجد ثبت شده است.^۸ این بنا در تاریخ ۲۲ آذر ۱۳۱۳ به شماره ۲۲۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.^۹ رفیعی مهرآبادی درباره معماری و تزئینات این مسجد نوشته است:

گلدهسته مسجد بر بالای سردر و مسجد با کاشی‌های الوان و نقش هندسی و گره‌سازی مانند طرح‌های مدرسه

۱. موسوی فریدنی، اصفهان از نگاهی دیگر، ص ۱۰۷.

۲. ایمانیه، تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۱۳۶.

۳. ریاحی، ره آورده ایام (مجموعه مقالات اصفهان شناسی)، ص ۲۰۱.

۴. حاجی قاسمی، گنجانه، ج ۲، ص ۴۶.

۵. لوح فشرده مدرسه چهارباغ به روایت تصویر.

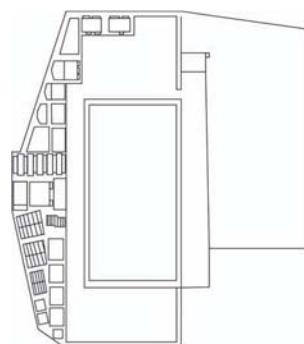
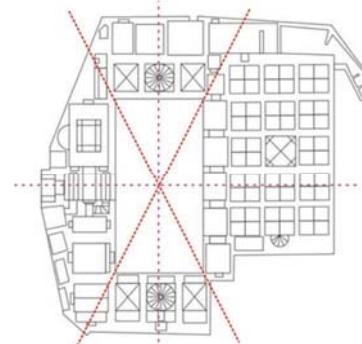
۶. طبسی، مطالعه و شناخت مرکز محله علیقیل آقا و طرح مرمت و احیای حمام، ص ۶۰.

۷. صنعتی‌زاده، سنجش کیفیت محیطی محلات شهری با تأکید بر توسعه پایدار (نمونه موردی: محله علیقیل آقا اصفهان)، ص ۵۰.

۸. جابری انصاری، تاریخ اصفهان، ص ۴۰.

۹. لطفی، طراحی شهری با هدف ارتقاء حیات شبانه در محورهای مجهز محلی با رویکرد منظر حسی. (مطالعه موردی: محور تاریخی علیقیل آقا در اصفهان، ص ۱۴۴)

چهارباغ تزئین شده است، صحن مسجد مستطیل و طولش از شمال به جنوب و حوض و مهتابی ندارد. در طرف جنوب، ایوان و محرابی دارد که ازاره‌اش از سنگ مرمر و در بالا دارای کاشی‌کاری معرق نفیس است. در سمت مشرق دارای شبستان کوچکی است که در اواخر قرن سیزدهم به مسجد اضافه شده است.^۱

تصویر ۶. پلان طبقه همکف مسجد علیقلی آقا^۲تصویر ۵. پلان طبقه همکف مسجد علیقلی آقا^۳

ب) بررسی تطبیقی آرایه‌های معماری سه بنا

۱. تکنیک

از حیث تکنیک آرایه‌های معماری به کاررفته در این سه بنای شاخص، دربردارنده گونه‌های مختلفی هستند. لذا برای ارائه منسجم‌تر، در ابتدا شمایی کلی از تکنیک‌های مذکور در هر بنا در نمودارهای ۱، ۲ و ۳ ارائه می‌گردد و پس از آن به اقتضای فضای موجود، شماری از مهم‌ترین آرایه‌ها، همراه با تصاویری، به اختصار توضیح داده می‌شود.

نمودار ۱. گونه‌شناسی ساختاری آرایه‌های معماری مسجد - مدرسه ملاعبدالله.

نمودار ۲. گونه‌شناسی ساختاری آرایه‌های معماری مسجد - مدرسه چهارباغ

۱. رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۷۱۸ – ۷۱۷.

۲. طبیسی، مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی آقا و طرح مرمت و احیای حمام، ص ۵۵.

۳. همان، ص ۵۶.

یک. آرایه‌های کاشی کاری

در میان آرایه‌های معماری به کاررفته در سه مسجد - مدرسه ملاعبدالله، چهارباغ و علیقلی آقا، کاشی کاری شاخص‌ترین جایگاه را دارد. آرایه‌های کاشی کاری به کاررفته در این بنای شامل گونه‌های مختلفی از جمله: معرق، هفت‌رنگ و معقلی هستند که در ادامه به اختصار بدان پرداخته می‌شود.

۱. کاشی‌های هفت‌رنگ

در این تکنیک - که به نوعی توسعه آن را می‌توان به تحولات سیاسی و اقتصادی دوره صفویه نیز نسبت داد - ابتدا طرح موردنظر را بر روی کاشی منتقل می‌نمودند و سپس با لاعب‌هایی به رنگ‌های گوناگون، اقدام به نقش‌اندازی و رنگ‌آمیزی کرده و نمونه‌های آماده شده را در کوره می‌پختند.^۱ لازم به ذکر است که نقوش به کاررفته در این تکنیک اغلب شامل نقوش گیاهی (اسلیمی و ختابی) است. کاشی‌های هفت‌رنگ، در تزئینات کاشی کاری مسجد - مدرسه چهارباغ، به طور وسیع و در اغلب سطوح و عناصر داخلی مانند ایوان‌ها (رسمی‌بندی‌ها)، لچکی‌ها، غرفه‌ها، طبقه‌بندی‌های فوقانی، فضای داخلی گبد در جبهه جنوبی، بالای مناره‌ها (قسمتی از بدن) و بخشی از استوانه گند، به عنوان کتیبه یا تزئینات صرف به کاررفته‌اند.^۲ در بنای ملاعبدالله و علیقلی آقا، میزان وسعت کاشی‌های هفت‌رنگ بسیار کمتر از بنای چهارباغ است. این تکنیک در بنای ملاعبدالله در مختص‌تر از بخش‌های محراب به کاررفته است. همچنین در بنای علیقلی آقا، بخش حاشیه‌ای سردر ورودی، با استفاده از این تکنیک اجرا شده است که این بخش، گویا در دوران قاجار و طی مرمت انجام گرفته، به بنا افزوده شده است.

۲. کاشی‌های معرق

تکنیک معرق، روشنی است که در آن قطعات کوچک کاشی با رنگ‌های گوناگون را به شکلی در مجاورت هم قرار می‌دهند که یک طرح یا تصویر کلی ایجاد می‌شود و به وسیله دوغاب گچی که از پشت ریخته می‌شود، به یکدیگر متصل می‌گردند.^۳ از جمله بنای‌هایی که شاهکار کاشی کاری‌های معرق را دربرمی‌گیرند، می‌توان به مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، مسجد کبود، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد امام و مدرسه چهارباغ متعلق به عهد صفویه در اصفهان اشاره داشت.^۴ از میان سه بنای منتخب در این پژوهش، بیشترین کاربرد کاشی‌های نفیس معرق را در بنای ملاعبدالله شاهد هستیم. به گونه‌ای که تقریباً تمامی حجره‌ها و ایوان‌های بنا، با استفاده از این تکنیک و به نحوی هنرمندانه اجرا شده‌اند. بته این تکنیک در دو بنای چهارباغ و علیقلی آقا نیز ظهور و بروز چشمگیری داشته است، به گونه‌ای که در مسجد - مدرسه چهارباغ، در اغلب سطوح خارجی، داخلی و عناصر الحاقی - مانند کاربندی‌ها، قطاربندی‌ها، مقرنس‌ها و دیگر عناصر ساختمانی مانند گبد و مناره‌ها - به شکل مجزا یا ترکیب با انواع کاشی‌ها، شاهد این گونه کاشی کاری هستیم. این تکنیک همچنین در سردر مزین به کاشی‌های ریز و ظریف و همراه با مقرنس‌های پرنقش‌ونگار که بخش ورودی بنا را تشکیل می‌دهد نیز به چشم می‌خورد. در بنای علیقلی آقا، در کنار سردر شاخص بنا، در نماسازی حجره‌ها نیز تماماً از این تکنیک استفاده شده است. نکته قابل توجه اینکه بیشتر شباهت موجود در آرایه‌های دو بنای چهارباغ و علیقلی آقا، مربوط به کاشی‌های معرق دو بنا است که

۱. یاوری و حکاک‌باشی، سیری در عناصر و تزئینات معماری ایران، ص ۶۷

۲. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۴.

۳. علیزاده، «نقش هنر کاشی کاری در تجلی معماری دوره صفویه»، فصلنامه نگره، ص ۲۲.

۴. کیانی و همکاران، هنر کاشی‌گری ایران، ص ۱۸.

به صورت هندسی و گره کشی اجرا شده‌اند. این در حالی است که غالب نقوش اجرا شده در بنای ملاعبدالله را اسلیمی‌ها و ختایی‌های درشت‌پیکر و هترمندانه تشکیل می‌دهد.

۳. کاشی‌های معقلی

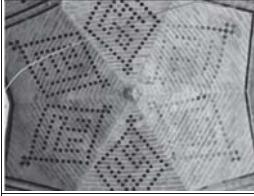
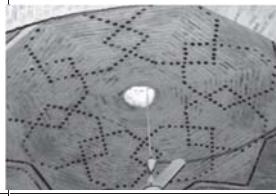
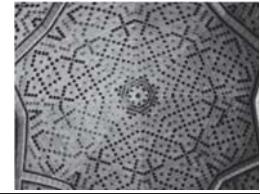
در دوره صفویه، کاربرد این تکنیک – که ماهیت آن تلفیق کاشی با آجر در تزئینات است – رونق خوبی یافت و به اوج خود رسید. در این دوره «رنگ لعاب کاشی‌ها اغلب اوقات فیروزه‌ای یا آبی سیر بوده و همراه با قطعات انتزاعی در خصوص نقش‌مایه‌های آرایه‌ای به کاررفته است.^۱ این طرح‌ها و نقوش متعدد معقلی، هریک به نام و اصطلاحی معروف بوده و تابع قواعد خاصی هستند؛ از جمله مهم‌ترین نقوشی که در مسجد – مدرسه چهارباغ به کاربرده شده است، می‌توان به: طبل خفته و راسته معقلی، موج و چهارلتگه معقلی، طبل و چهارلتگه معقلی و مداخل معقلی اشاره داشت.^۲ این تکنیک کاشی کاری، در دو بنای ملاعبدالله و علیقلی آقا، به ندرت و اندک مواردی بسیار ساده، اجرا شده است.

جدول ۱. بررسی آرایه‌های کاشی کاری (ماخذ: تغارنده)

نمونه تصاویر			کارکرد	تکنیک
مسجد – مدرسه علیقلی آقا	مسجد – مدرسه ملاعبدالله	مسجد – مدرسه چهارباغ	نقش‌دار	هنر رنگ
			پیشه	
			نقش‌دار	مُرق
			پیشه	

۱. بلر و بلوم، هنر و معماری اسلامی ایران، ص ۴۲.

۲. ماهرالنقش، کاشی کاری ایران دوره اسلامی (دفتر معقلی)، ۶۴ - ۶۲.

  	نمودن
	نمودن نمونه مشابه رؤیت نشد

دو. آرایه‌های چوبی

در مورد تاریخچه اولین کاربرد هنرهای چوبی در قالب تزئینات معماری و عناصر کاربردی در بنای ایرانی - اسلامی، اطلاعات دقیقی در دست نیست اما چوب و هنرهای چوبی همواره نقش پررنگی در هنرهای دوران اسلامی دارد. در این میان، بنای شاهانه چهارباغ، با توجه به ساختار عظیم و برخورداری از عناصر و بخش‌های گوناگون، دربردارنده نمونه‌هایی متنوع از هنرهای چوبی است لیکن دو بنای ملاعبدالله و علیقلی‌آقا، به نسبت بنای چهارباغ، از آرایه‌های چوبی اندکی برخوردار هستند. در ادامه ابتدا مختصراً پیرامون تکنیک‌های شاخص آرایه‌های چوبی توضیح ارائه می‌گردد و سپس گلچینی از نمونه‌های اجرا شده در هر بنا، به صورت مصور ارائه می‌گردد.

۱. گره‌چینی

هنر گره‌کاری یا گرهسازی یا گره‌چینی - که از زیرمجموعه‌های هنر درودگری است - به حساب می‌آید - همواره حضوری چشمگیر در بنای‌های ایرانی داشته است. مهم‌ترین بخش تکنیکی این رشته از صنایع دستی چوبی، هماهنگ نمودن آلت‌ها و لقطه‌ها طبق طرح و گره هندسی از پیش ترسیم شده است. پنجره‌های چوبی گره‌چینی شده، در قسمت‌های مختلف مسجد - مدرسه چهارباغ، از جمله: ایوان‌ها، بالاخانه، مناره و حجره‌ها وجود دارد. همچنین در کنار این تزئینات، در مدخل مدرسه، کتبه‌هایی منقوش، بر غرفه‌های فوکانی وجود دارد که تکنیک منبت نیز بر آنها نقش بسته است.^۱ در بنای ملاعبدالله هنر گره‌چینی به صورت فرم‌های ساده و غالباً برای پنجره‌های حجره‌ها به کاررفته است. کاربرد هنر گره‌چینی در بنای علیقلی‌آقا به نسبت بنای ملاعبدالله کمی پیچیده‌تر و متنوع‌تر بوده است. بهنحوی که علاوه بر پنجره‌های ساده حجره‌ها، نمای بیرونی حجره‌ها در ابعاد بزرگ‌تر را نیز شامل می‌گردد.

۲. خاتم‌کاری

خاتم‌سازی و خاتم‌کاری در واقع هنر آراستن سطوح اشیاء چوبی به صورتی شبیه موژائیک است که با اشکال کوچک هندسی همچون مثلث و مربع انجام می‌شود. تاریخ کهن‌ترین نمونه موجود خاتم‌کاری شده، از روزگار تیموریان فراتر نمی‌رود اما مدارک تاریخی، وجود هنر خاتم‌سازی را که نام متدالو آن در دوره صفویه خاتمندی بوده است را در روزگار پادشاهی جلال‌بیان ثابت می‌کند. مسجد - مدرسه چهارباغ دربردارنده نمونه‌های بسیار نفیسی از هنر خاتم‌کاری مثلث و مربع است که نمونه‌هایی از آن را در جدول شماره ۲ در ذیل مشاهده می‌نمایید. در بنای ملاعبدالله، نمونه‌ای از هنر خاتم‌کاری مشاهده نگردید لیکن در بنای علیقلی‌آقا نمونه‌هایی بسیار فرسوده از خاتم مثلث - توسط مؤلف - تصویربرداری شده است که برای نمونه، تصویری از آن در جدول ذیل ارائه گردیده است.

۱. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۴.

جدول ۲. بررسی آرایه‌های چوبی (مأخذ: نگارنده)

نمونه تصاویر			
مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	نام
	نمونه مشابه رؤیت نشد		ف ک ا ر
			پ ن د
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		ب د ر
	نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد	ز

سه. آرایه‌های گچی

از جمله هنرهای ارزشمندی که در ادوار گذشته - و بهخصوص از دوره ساسانیان - رونق بسیاری در تزئینات بنا داشته است، آرایه‌های گچی است. این هنر علاوه بر تاریخچه درخشان در ایران، به لحاظ تنوع نقوش و تکنیک نیز بسیار حائز اهمیت است. بازتاب و اجرای این هنر در بنای چهارباغ به نسبت دو بنای ملاعبدالله و علیقلی آقا بیشتر بوده است که در ادامه به اختصار بدان پرداخته شده است.

۱. نقاشی روی گچ به شیوه تذهیب

هنر نقاشی بر روی گچ به شیوه تذهیب بین صورت است که نقوش ختابی و اسلیمی با تنوع رنگی و مشابه فرم و ترکیبندی به کاررفته در هنر تذهیب - و در اغلب موارد به صورت شمسدها و نیم‌شمسدهای پرکاری - بر روی بستر زمینه گچی به اجرا درمی‌آیند. تزئینات مذکور همراه با تنوعی محسوس در مقرنس‌ها و رسمی‌بندی‌های حجره‌های مسجد - مدرسه چهارباغ و ملاعبدالله دیده می‌شود که بر زمینه آبی یا قهوه‌ای و با نقوش گیاهی آراسته شده است.^۱ علاوه بر نمای خارجی حجره‌ها، انداز

۱. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۵.

مکان‌های دیگری نیز در نمای بیرونی صحنِ بنا، نمایشگر این هنر هستند. لازم به ذکر است که این هنر در بنای علیقلی آقا رؤیت نگردید. در جدول شماره ۳ در ذیل، گلچینی از نمونه‌های آرایه‌های گچی در سه بنا مشاهده می‌نمایید.

جدول ۳. بررسی آرایه‌های گچی (مأخذ: نگارنده)

نمونه تصاویر			
مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	نام
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		نیز
نمونه مشابه رؤیت نشد			فنا
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		فنا و طلائی

چهار. آرایه‌های سنگی

در هنر معماری ایرانی - اسلامی، آثار سنگ تراشی و هنرهای مربوط به سنگ، به نسبت هنرهای اجراسده بستر مصالح دیگر، کاربرد اندکی دارد. در سنگ تراشی سنتی، برای ساختن فرم کلی اشیاء سنگی، شمش یا (چلوری) را با کلنگ آن قدر می‌تراشند که فرم کلی حاصل شود، سپس سطح بیرونی شء را به کمک تیشه و ابزارهایی همچون سوهان، صاف و مسطح و آماده نقش اندازی می‌نمایند.^۱ آرایه‌های سنگی بنای شاهانه چهارباغ، با وجود تعداد نهندان زیاد در مقایسه با دیگر صنایع دستی این بنا، از کیفیت و تنوع قابل قبولی برخوردار هستند. این بنا علاوه بر دارا بودن سنگابهای مشتمل بر هنرهای حکاکی و سنگ تراشی، دارای تکنیک‌های مشبک سنگ در قسمت بادگیرها و همچنین تراش‌های ظریف سنگی در قسمت پایه‌سیون‌ها است. این پایه‌سیون‌ها که به شکلی کوزه‌ای تراشیده شده‌اند، علاوه بر زیبایی و دقت فرمی، دارای نقوش و کتیبه‌های بسیار ارزشمندی نیز هستند. در بنای علیقلی آقا، کتیبه سنگی بسیار نفیسی در سردر بنا کار شده است که از جمله نمونه‌های شاخص عهد صفویه است. علاوه بر آن، در قسمت ورودی داخل بنا نیز سنگابی تعبیه شده است که نقوشی ساده بر آن نقش بسته است. آرایه‌های سنگی در مسجد - مدرسه ملاعبدالله نسبت به دو بنای دیگر - از حیث کمیت و کیفیت - در سطح پایین تری قرار دارد و شامل یک کتیبه و یک سنگاب است. کتیبه مذکور در فضای ورودی اصلی بنا و در بردارنده متن وقف‌نامه بنا می‌باشد. همچنین سنگاب نامبرده در صحن بنا قرار گرفته است و کاملاً ساده و بی‌نقش اجرا شده است. در جدول شماره ۴ در ذیل، گلچینی از نمونه‌های آرایه‌های سنگی در سه بنا مشاهده می‌نمایید.

۱. فنا، سیری در صنایع دستی ایران، ص ۸۲ - ۸۱

جدول ۴. بررسی آرایه‌های سنگی (مأخذ: نگارنده)

نمونه تصاویر	مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	نکات
				جواری
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد			شبکه
				نقاشی و طلائیزی

پنج. آرایه‌های فلزی

آرایه‌های فلزی معمولاً به آثاری اطلاق می‌گردد که با شیوه سنتی و بهره‌گیری از ابزارهای دستی بر روی فلزاتی همچون مس، نقره، طلا، آهن و انواع آلیاژهای برنج و ورشو تولید می‌شود. با توجه به تاریخچه درخشان این دسته از هنرها در ایران، غالباً هر دو بعد زیبایی‌شناسانه و کاربرد را با یکدیگر دارا هستند. درب اصلی بنای مسجد - مدرسه چهارباغ، از جمله شاهکارهای هنر فلزکاری ایران است که براساس کتیبه اجرا شده بر روی درب ورودی، هفت هنر اصیل فلزکاری شامل قلمزنی، زرگری سنتی، نقاشی بر روی فلز، منبت، طلا، قابله (روکش کردن با لایه‌ای نازک از فلز دیگر) و ملیله را دربردارد که پنج هنر از این هفت هنر به شیوه ترتیبن بر روی فلز است.^۱ در مسجد - مدرسه علیقلی آقا، آرایه‌های فلزی به نسبت بنای چهارباغ بسیار محدودتر و بیشتر محدود به گل میخ‌ها و براق‌الات می‌شوند. همچنین در بنای ملاعبدالله، آرایه‌های فلزی - براساس مشاهدات مؤلف - بروز چندانی ندارد. در ادامه و در جدول شماره ۵ گلچینی از آرایه‌های فلزی را شاهد هستیم.

جدول ۵. بررسی آرایه‌های فلزی (مأخذ: نگارنده)

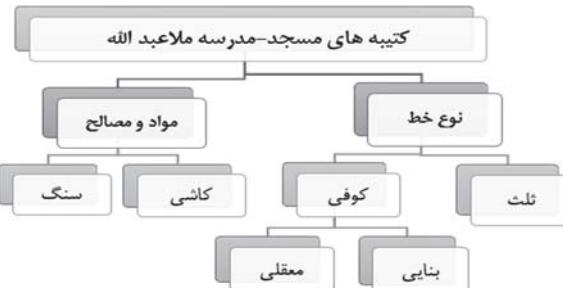
نمونه تصاویر	مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	نکات
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد			قلمزنی

۱. محمدزاده و علیزاده، «تجزیه و تحلیل ترتیبات فلزی درب ورودی مدرسه چهارباغ اصفهان»، دو فصلنامه علمی - ترویجی پژوهش هنر، ص ۴۵.

نمونه تصاویر			ردیف
مسجد - مدرسه علیقلی آقا	مسجد - مدرسه ملاعبدالله	مسجد - مدرسه چهارباغ	
	نمونه مشابه رؤیت نشد		جهانگردی
نمونه مشابه رؤیت نشد	نمونه مشابه رؤیت نشد		پژوهش

۲. کتیبه‌ها

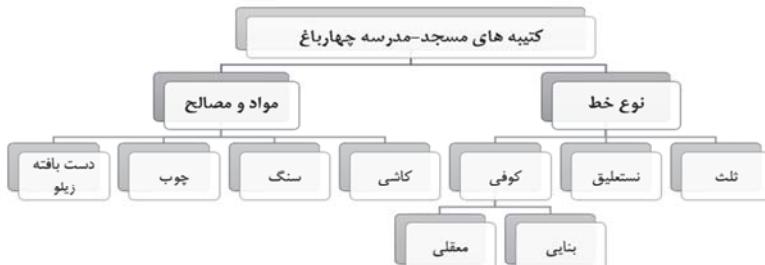
یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های معماری بنای‌های عصر صفویه، پیوستگی و همراهی بناها با تزئینات خوشنویسی و کتیبه‌ها است. این کتیبه‌ها دارای دو جنبه زیبایی‌شناسی و محتوا هستند که در این قسمت تأکید بر جنبه ساختاری و زیبایی‌شناسانه آنهاست. انواع خطوطی که کتیبه‌های مسجد - مدرسه ملاعبدالله با آنها نگاشته شده‌اند، شامل کوفی بنایی، ثلث و نستعلیق است که از آن میان بیش از نیمی از آنها با خط کوفی بنایی نگاشته شده است. همچنین از مجموع پانزده کتیبه موجود در مدرسه، شش کتیبه آن با قلم ثلث نگارش یافته است. به لحاظ آماری، بیش از پنجاه درصد کتیبه‌ها با خط کوفی بنایی، چهل درصد با قلم ثلث و ده درصد نیز به قلم نستعلیق می‌باشند. لازم به ذکر است که کتیبه تاریخی و اولیه بنا، در حال حاضر موجود نیست و قدیمی‌ترین تاریخ مکتوب باقی مانده در مدرسه، مربوط به کتیبه سنگی وقف‌نامه نصب شده در ایوان جنوبی است که دارای تاریخ ۱۰۸۰ هـ می‌باشد و بر بستر خط نستعلیق اجرا گردیده است که در جدول شماره ۴ نمایی جزئی از آن را مشاهده نمودید.

نمودار ۴. بررسی ساختاری کتیبه‌های مسجد - مدرسه ملاعبدالله

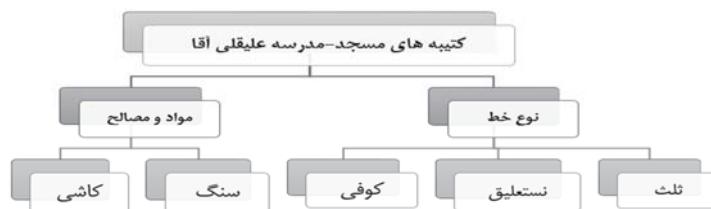
مسجد - مدرسه چهارباغ دارای کتیبه‌های زیبا و متعددی است که نمونه‌های آن را بر بستر چوب، سنگ، فلز و کاشی می‌توان مشاهده نمود. از جمله این نمونه‌ها می‌توان به کتیبه‌های نستعلیق موجود در دست‌اندازهای چوبی غرفه‌های شش گانه اطراف سرسرای مدخل ورودی، با اشعاری به خط محمد صالح اصفهانی و کتیبه‌های سنگاب وسط سرسرای مدرسه

شاره داشت که شامل صلوت بر چهارده معصوم است.^۱ علاوه بر آینها از کتبیه‌هایی با خطوط ثلث در قسمت‌هایی همچون ایوان جنوبی، فضای درون گنبدخانه، شبستان، ساقه گنبد و به منظور بازنمایی آیات قرآنی، احادیث و روایات دینی بهره برده شده است. در نمای غربی شامل مدخل و هشتی ورودی، کتبیه‌هایی به خط نستعلیق به چشم می‌خورد که درون‌مايه آنها اغلب اشعار فارسی در مدح حضرت علی^{علیه السلام} می‌باشد کتبیه‌های کوفی نیز که عمدها به هدف نگارش اسماء و صفات الهی و سوره‌های کوتاه قرآن به کاررفته است، تقریباً در تمامی قسمت‌های بنا و به طور شاخص در نمای داخلی ایوان شرقی وجود دارد.

نمودار ۵. بررسی ساختاری کتبیه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ

در مسجد - مدرسه علیقلی آقا، تعدد کتبیه‌ها انک است و بیشتر شامل کتبیه‌ها و تزئینات خوشنویسی کوفی بنایی است. با این حال یکی از شاخص‌ترین کتبیه‌های اجرشده در سردیر بنا، بر روی سنگی به رنگ قهوه‌ای نقش بسته که به خط ثلث می‌باشد که خوشنویسی آن توسط علی نقی امامی - خوشنویس شاخص عصر صفوی - اجرشده و درون‌مايه این کتبیه نیز در مورد اطلاعات احداث بنا، حامیان و واقفان است.

نمودار ۶. بررسی ساختاری کتبیه‌های مسجد - مدرسه علیقلی آقا

۳. نقش و طرح‌ها

نقش و طرح‌های به کاررفته در آرایه‌های معماری بناهای عصر صفویه را به طور کلی به سه دسته می‌توان تقسیم نمود که شامل نقش هندسی، گیاهی و خط نگاره‌ها (کتبیه‌ها) هستند. در ادامه به اختصار نقش هندسی و گیاهی به کاررفته در سه بنا مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه در جدول شماره ۶ نمایی کلی از میزان بازتاب هریک از نقش، در آرایه‌های سه بنا ارائه شده است.

یک. نقش هندسی: گره‌ها (انواع گره‌های ساده و پیچیده و شاه‌گره‌ها)

از جمله نقشی که در بناهای علمی عصر صفویه بروز و ظهور چشمگیری داشته است، نقش هندسی و گره‌کشی‌ها می‌باشد. مسجد - مدرسه چهارباغ مجموعه‌ای از انواع نقش هندسی، گره‌کشی‌ها و به تعبیر دیگر، دایرةالمعارف مصوری از اشکال و فرم‌های هندسی و تجربی با تنوع زیاد است.^۲ این گروه از نقش، بیشترین تشابه را در تزئینات دو مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا ایجاد نموده‌اند و به نوعی شاخصه تزئینات این دو بنا به حساب می‌آیند که اغلب با تکنیک

۱. هنرف، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۹۷ - ۶۹۵.

۲. خانی و همکاران، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ص ۴۵.

کاشی معرف اجرا شده‌اند. نقوش مذکور به چندگونه مختلف تقسیم می‌گردد، از جمله: نقوش ساده هندسی، نقوش هندسی مرکب و پیچیده و نقوش هندسی ترکیب شده با سایر عناصر تزئینی دیگر همچون اشکال گیاهی و کتیبه‌ها و غیره. برخلاف دو بنای چهارباغ و علیقلی آقا که با تعداد قابل توجه از نقوش هندسی متعدد مواجه هستیم، این دسته از نقوش تعدد و تنوع اندک، در بنای ملا عبدالله داشته و بیشتر در فضای محراب به کار رفته است.

دو. نقوش گپاھی: اسلیمی و ختایی

در بین نقوش گیاهی منقطع و استلزمه شده، اسلیمی‌ها و ختایی‌ها از همه شناخته شده‌تر و دارای انواع و گونه‌های متنوعی هستند.^۱ بنای ملاعبدالله به عنوان بنای ارزشمند از عهد شاه عباس اول، در بردارنده تعداد قابل توجهی از نقوش گیاهی بر زمینه کاشی معرق نفیس است. این نقوشی که در ابعاد بزرگ نیز اجرا شده‌اند، به گونه‌ای منحصر به این بنا بوده و نمونه‌های آن در کمتر بنای مشاهده شده است. در مسجد - مدرسه چهارباغ، نقوش گیاهی با کاشی‌های الواو، در بخش‌های مختلف و به بیشترین شکل استفاده شده است. سردر مسجد - مدرسه چهارباغ با کاشی معرق و نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی، به صورت ترکیبی تزئین شده است و شامل عناصری همچون: نیم اسلیمی، شاخه اسلیمی، سر اسلیمی، اسلیمی ماری، گل شاه عباسی، غنچه‌ها، برگ و غیره است. علاوه بر این، دیواره‌های شمالی و جنوبی ورودی، بالای سکوهای، لچکی‌های ایوان‌ها، گنبدها، زیر گنبدها و محراب، با کاشی معرق و نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی تزئین شده است. نقوش اسلیمی و ختایی در بنای علیقلی آقا به صورت کاملاً محدود و در قسمتی از نمای سردر و کتیبه شبستان به کاررفته است که نمایانگر تنوع کم در نقوش و تزئینات است. در جدول ذیل نمایی کلی از کاربرید نقوش مختلف بر پستر مصالح گوناگون را مشاهده می‌نمایید.

جدول ۶. بررسی انواع نقوش و تکنیک‌های به کار رفته در آرایه‌های هنری سه بنای

۱. تام سن، کارگاه طراحی نقوش سنتی ۱، ص ۱۴۳ - ۱۳۲.

نتیجه

برپایی حکومت صفوی در اوایل سده دهم هجری، نقطه عطفی در تاریخ ایران اسلامی است زیرا علاوه بر ایجاد حکومتی یکپارچه در ایران، تسبیح دوازده امامی نیز رسمیت یافته و تعلیم و تربیت به عنوان نهادی تأثیرگذار مورد توجه حکومت صفویه قرار گرفت. آنان برای پیشبرد اهداف خود و آموزش قشر وسیع جامعه، به ایجاد مراکز آموزشی اهتمام ورزیدند که در آن تعلیم علوم دینی و معارف تسبیح محوریت داشت. از این‌رو تأسیس مدارس به عنوان مهم‌ترین نهاد آموزشی و پشتیبان ایدئولوژیک حکومت صفوی، همواره مورد توجه قرار گرفت و مدارس زیادی با حمایت‌های مالی شاه، خاندان سلطنتی، درباریان، صاحبان منصب و ثروتمندان خیر، به خصوص در پایتخت اصلی این سلسله یعنی شهر اصفهان بنا گردید. از جمله مهم‌ترین بنای‌های علمی مذهبی بنا شده در عصر صفویه که به واسطه ساختار معماری تلفیقی در این پژوهش با نام مسجد - مدرسه‌ها از آن یاد گردید، مسجد - مدرسه‌های ملاعبدالله، چهارباغ و علیقلی‌آقا می‌باشند. بر اساس بازشناسی‌های انجام شده در مقاله حاضر، نمونه مدارس و بنای‌های علمی - مذهبی شاخص باقی‌مانده از عصر شاه عباس اول در شهر اصفهان (پایتخت صفویه) به نسبت دیگر گونه‌های معماری، چندان زیاد نیست. در این میان مسجد - مدرسه ملاعبدالله به عنوان یکی از این نمونه‌های شاخص و پارچه‌ای این عصر، برگزیده شد. همچنین مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا به عنوان دو بنای شاخص از دو مجموعه شهری متعلق به عصر شاه سلطان حسین صفوی، دیگر بنای‌های مورد بررسی در این پژوهش بوده‌اند.

براساس یافته‌های پژوهش حاضر که حاصل مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است، در پاسخ به سؤال اصلی پیرامون آرایه‌های معماری سه بنا، در ادامه خلاصه نتایج به تفکیک ارائه می‌گردد. در ابتدا در مورد بنای دو ایوانی ملاعبدالله باید بیان نمود که عمدۀ آرایه‌های معماری بازتاب یافته در این بنا، به واسطه برخورداری از حمایت شاهانه، شامل کاشی‌های نفیس است. نکته جالب در مورد تکنیک این تزئینات، بهره‌گیری از ترکیب رنگ کاشی لعاب‌دار و بدون لعاب است که جلوه بصری خاصی به صحن این بنا داده است. همچنین این تزئینات به لحاظ تکنیک، ترکیب‌بندی نقوش و همچنین نقش‌مایه‌ها، گونه‌ای منحصر به فرد است. تزئینات مذکور - که اغلب در پشت بغل‌های حجره‌ها و نمای بیرونی و داخلی ایوان‌ها اجرا گردیده‌اند - به صورت اسلامی‌های بزرگی ترسیم شده‌اند که در مواردی با ختابی‌هایی ظریف و ساده تلفیق گشته و در دو طبقه اجرا گردیده‌اند. این مورد در حالی اتفاق افتاده است که اغلب بنای‌های صفویه و به خصوص عصر شاه عباس، آنکه از تزئینات کاشی کاری است که به لحاظ تنوع و تکثیر نقوش و تکنیک، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. لازم به ذکر است که اصول زیبایی‌شناسانه حاکم بر کل تزئینات، شامل به کارگیری انواع فرینه‌سازی از جمله انعکاسی، انتقالی و دورانی، رعایت فضای مثبت و منفی نقش و زمینه، تعادل رنگ‌ها، تناسب چشمگیر نوع نقوش و کتیبه‌ها با محل قرارگیری و همچنین کاربری بنا و غیره است که در حد توان و به تناسب فضای مقاله به آنها پرداخته شد. همچنین از دیگر ویژگی‌های بر جسته بنا در بعد تزئینات، قرارگیری کتیبه حکاکی سنگ با درون مایه نحوه وقف انجام گرفته در بناست که نمونه مشابه آن در دیگر بنای‌های عصر صفویه، اندک رویت گردیده است.

در حوزه آرایه‌های معماری دو بنای چهارباغ و علیقلی‌آقا و به خصوص کاشی کاری که مهم‌ترین تزئین دو بنا را شامل می‌شود، شباهت‌های حائز اهمیت مشاهده گردید که از جمله آنها می‌توان به ساختار و تکنیک تزئینات کاشی کاری ریزنفتش در سردر ورودی، نماهای داخلی صحن و به خصوص تزئین پشت بغل‌ها اشاره داشت که اغلب با تکنیک نفیس کاشی معرق به اجرا درآمده‌اند. تزئینات مذکور که با بهره‌گیری از طیف‌های مختلف رنگی و با تمرکز بر رنگ زرد، لاجوردی، فیروزه‌ای و مشکی نمایش داده شده‌اند، به صورت بافت ظریف و پرکاری از نقوش هندسی و شاه‌گره‌ها، به کالبد سنگین بنا روح دمیده‌اند. با وجود شباهت ذکر شده، در حوزه تنوع نقوش، کترت، کیفیت فنون و مواد و مصالح به کاررفته در تزئینات دو بنا، تفاوت‌های بسیاری دیده می‌شود. از جمله این تفاوت‌ها می‌توان به کاربرد بیشتر کاشی‌های معرق و دیگر فنون همچون فتیله (زغره یا پیچ)، هفت‌رنگ، تعدد کتیبه‌ها بر بستر کاشی، چوب و سنگ، هنرهای زیبای گچی همچون نقاشی بر روی گچ در فضای کلی مدرسه و طلاندازی بر روی گچ در حجره مخصوص شاه، تزئینات ناب خاتم‌کاری و مشبك و گره‌چینی چوب در درهای بنا و دیگر قسمت‌ها، به کارگیری تکنیک‌های اصیل فلزکاری همچون قلمزنی، ملیله، قابلمه و شبکه با

بهره‌گیری از فلزهای با ارزشی همچون نقره، در درب نفیس ورودی و غیره در مسجد - مدرسه چهارباغ، در مقابل درهای ساده، عدم مشاهده تزئینات گچی شاخص، وجود اندک فنون ساده چوبی، نبود تزئینات فلزی و دیگر ویژگی‌هایی از این دست در بنای علیقلی آقا اشاره نمود.

در پایان این نتیجه کلی حاصل می‌گردد که مسجد - مدرسه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین گونه بنای‌های عصر صفویه در شهر اصفهان، از جهات مختلف دارای طرفیت‌های پژوهشی مساعدی هستند که متأسفانه کمتر بدان توجه شده است و پژوهش حاضر در حد توان خوبیش تلاش نمود تا گوشاهی از جنبه‌های هنری این بنای‌ها در بعد آرایه‌های معماری را به نمایش بگذارد. امید است که انجام چنین پژوهش‌هایی، ضمن ارتقای دانش مخاطبان و دوستداران میراث فرهنگی اصفهان و ایران، زمینه‌ساز احیای بخشی از الگوهای ریشه‌دار این مرز و بوم سراسر هنر باشد.

منابع و مأخذ

۱. آرشیو سازمان میراث فرهنگی.
۲. اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان، ۱۳۸۹، لوح فشرده مدرسه چهارباغ به روایت تصویر.
۳. ایمانیه، مجتبی، *تاریخ فرهنگ اصفهان*، اصفهان، دانشگاه اصفهان، چ ۱، ۱۳۵۰.
۴. بلر، شیلا و جاناتان ام بلوم، هنر و معماری اسلامی ایران، ترجمه اردشیر اشرفی، تهران، سروش، چ ۱، ۱۳۸۱.
۵. بمانیان، محمدرضا، کورش مؤمنی و حسین سلطان‌زاده، «بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری دو مسجد - مدرسه چهارباغ و سید اصفهان»، *نشریه مطالعات تطبیقی هنر دانشگاه هنر اصفهان*، سال اول، ش ۲، ۱۶ - ۱، ص ۱۳۹۰.
۶. تام سن، منصور، *کارگاه طراحی نقوش سنتی*، تهران، چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چ ۱، ۱۳۸۶.
۷. جابری انصاری، حسن، *تاریخ اصفهان*، اصفهان، نشر مشعل، چ ۱، ۱۳۷۸.
۸. جاوری، محسن، «مدارس دوره صفوی در اصفهان»، *فصلنامه تحقیقاتی رواق*، س ۲، ص ۶۸ - ۵۵.
۹. حاجی قاسمی، کامیز، *گنجانامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران* چ ۵ (مدارس)، تهران، دانشگاه شهید بهشتی با همکاری سازمان میراث فرهنگی، چ ۱، ۱۳۷۹.
۱۰. خانی، سمیه، احمد صالحی کاخکی و بهاره تقوی نژاد، «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غاییه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان»، *نشریه مطالعات تطبیقی هنر (دو فصلنامه علمی - پژوهشی)*، سال دوم، ش ۴، ص ۵۱ - ۳۷.
۱۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، انتشارات انجمن آثار ملی، چ ۱، ۱۳۵۲.
۱۲. ریاحی، محمدحسین، ره‌آوردهایام (مجموعه مقالات اصفهان‌شناسی)، اصفهان، سازمان فرهنگی - تحریری شهرداری، چ ۱، ۱۳۸۵.
۱۳. صنعتی‌زاده، آیدا، «سنجهش کیفیت محیطی محلات شهری با تأکید بر توسعه پایدار (نمونه موردی: محله علیقلی آقا اصفهان)»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی*، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۲.
۱۴. طبیبی، محسن، «مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی آقا و طرح مرمت و احیای حمام»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مرمت بنا*، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۷۸.
۱۵. علیزاده، سیامک، «نقش هنر کاشی کاری در تجلی معماری دوره صفویه»، *فصلنامه نگره*، ش ۱، ص ۲۳ - ۱۵.
۱۶. فنایی، زهرا، سیری در صنایع دستی ایران، اصفهان، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی نجف‌آباد، چ ۱، ۱۳۹۱.
۱۷. کمپفر، انگلبرت، *سفرنامه کمپفر*، ترجمه کیکاووس چهانداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۳.
۱۸. کیانی، محمدیوسف، فاطمه کریمی و عبدالله قوچانی، هنر کاشی‌گری ایران، تهران، انتشارات موزه رضا عباسی، چ ۱، ۱۳۶۲.
۱۹. لطفی، افسانه، «طراحی شهری با هدف ارتقای حیات شبانه در محورهای مجهز محلی با رویکرد منظر حسی (مطالعه موردی: محور تاریخی علیقلی آقا در اصفهان)»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی*، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۳.
۲۰. لولوئی، کیوان، نقشه‌های چهار ایوانی مدارس علوم دینی، *نشریه ایران شناخت*، ش ۱۶ - ۱۷، ۱۳۷۹، ۱۲۰ - ۱۳۱.
۲۱. ماهرالنقش، محمود، کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی (دفتر معلمی)، تهران، موزه رضا عباسی، چ ۱، ۱۳۶۱.

۲۲. محمدزاده، مهدی و سمیه علیزاده، «تجزیه و تحلیل تزئینات فلزی درب ورودی مدرسه چهارباغ اصفهان»، دو فصلنامه علمی - ترویجی پژوهش هنر، سال سوم، ش ۱۳۹۲، ۵.
۲۳. موسوی فریدنی، محمدعلی، اصفهان از نگاهی دیگر، اصفهان، نقش خورشید، ۱۳۷۸.
۲۴. هنرف، لطف الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان، چاپ و انتشار کتابفروشی ثقفى، چ ۱، ۱۳۵۰.
۲۵. هوشیاری، محمدمهدی، حسین پورنادری و سید مرتضی فرشته‌نژاد، «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران»، مطالعات معماری ایران، سال دوم، ش ۱۳۹۲، ۳.
۲۶. یاوری، حسین و حکاک‌باشی، سیری در عناصر و تزئینات معماری ایران، تهران، توپیا، ۱۳۹۰.